

Ю.В. ЛУЦЕНКО

ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДЕРЖАВНУ ЗРАДУ

Проводиться науковий аналіз підстав та умов звільнення особи від кримінальної відповідальності за державну зраду за кримінальним законодавством України.

Ключові слова: підстави, умови, передумови, звільнення від кримінальної відповідальності, державна зрада, шпигунство.

Проводится научный анализ оснований и условий освобождения лица от уголовной ответственности за государственную измену по уголовному законодательству Украины.

Ключевые слова: основания, условия, предпосылки, освобождение от уголовной ответственности, государственная измена, шпионаж.

The scientific analysis of grounds and conditions for the release of person is conducted from criminal responsibility for high treason under the criminal laws of Ukraine.

Key words: grounds, terms, pre-conditions, liberations, from criminal responsibility, high treason, espionage.

Конституцією України передбачено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної й інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу (ч. 1 ст. 17). Таким чином, законодавець конституційними приписами відніс державну зраду до одного з найнебезпечніших суспільно небезпечних діянь проти основ національної безпеки України.

Дослідженням кримінальної відповідальності та звільненням від кримінальної відповідальності за державну зраду займалися такі науковці в галузі кримінального права, як: Г.З. Анашкін, Г.В. Андрусів, О.Ф. Бантишев, Ю.В. Баулін, В.М. Боровенко, В.А. Владіміров, С.В. Дьяков, М.П. Карпушин, В.І. Рябчук, М.І. Хавронок, В.М. Шамара та ін.

Наукові розробки навзваних вчених, здебільшого стосуються розгляду складів злочинів проти основ національної безпеки та окремих кваліфікацій деяких суспільно небезпечних діянь проти основ національної безпеки України, практики їх кримінально-правової протидії. Окремо питання звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду детально не досліджувалося.

Велика суспільна небезпека державної зради полягає в тому, що з власності держави втікає інформація, яка містить державну таємницю та при потрапленні в руки іноземним спецслужбам може бути використана проти інтересів України, та звести нанівець багаторічну працю великих колективів вчених по створенню оригінальних технологій, нових зразків озброєння, розробки планів оборони країни в особливий період тощо. Дії зрадника здатні нанести колосальні економічні збитки державі, потягти за собою зрив перспективних наукових досліджень, привести до «заморожування» будівництва особливо важливих об'єктів, викликати ускладнення у міждержавних відносинах, аж до розриву економічних зв'язків¹.

Очевидно, що збереження в секретності важливої інформації надає державі-власнику певні переваги перед іншими зацікавленими державами чи організаціями (конкурентами, військовими противниками тощо) у тих чи інших сферах суспільних інтересів (політичній, економічній, військовій, науково-технічній тощо). Отже, закономірною реакцією цих держав чи організацій є діяльність, спрямована на усунення чи нейтралізацію таких переваг. Історично ця діяльність набула двох основних форм: 1) знищення чи створення

секретної інформації; 2) ознайомлення з нею та використання у своїх інтересах. Зазначені форми та їхні складові фактично й становлять загрози збереженню інформації, що є державною таємницею.

Таким чином, основною загрозою збереженню відомостей, що становлять державну таємницю, є їх витік в результаті: 1) розголошення особами, яким ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з використанням службових обов'язків; 2) втрата матеріальних носіїв, що їх містять; 3) викрадення чи збирання без мети передачі іноземним адресатам; 4) розвідувальної діяльності (шпигунства) іноземних спеціальних служб і будь-яких інших неурядових організацій.

Ймовірність такого витоку залежить від низки окремих або взаємопов'язаних чинників. Якщо розглядати ці загрози окремо як чинники, що впливають на стан державної безпеки в інформаційній сфері, очевидно, що рівень їхньої небезпечності є далеко не однаковим. Зрозуміло, що втрата матеріальних носіїв, які містять секретні відомості, їх збирання (викрадення) без мети передачі іноземним адресатам або розголошення як різновид витоку, небезпечні насамперед тим, що важлива інформація, яка назавжди або на певний час виходить з-під контролю держави, може стати відомою іноземним представникам чи своїм громадянам та бути використана на шкоду державній безпеці України. На відміну від лише можливості потрапляння відомостей, що становлять державну таємницю, до іноземців (чи інших небажаних респондентів) в результаті їх розголошення, втрати або викрадення без мети передачі, розвіддіяльність забезпечує вибіркове, планомірне, а за певних умов — систематичне й гарантоване отримання секретної інформації. Крім того, якщо ефективним застосуванням режимних і профілактичних заходів можна суттєво знизити загрозу витоку секретної інформації шляхом втрати та розголошення, втрати або застосування цих заходів як протидії шпигунству дає значно менший ефект і є очевидно недостатнім².

Вирішення питання про сутність підстав та умов звільнення від кримінальної відповідальності є необхідним етапом у з'ясуванні причин, за яких особа, що вчинила злочин і для якої повинна настати кримінальна відповідальність за нього, може (або навіть повинна) бути позбавлена державою цього³.

У кримінально-правовій науці важко віднайти сталу думку стосовно підстав та умов звільнення від кримінальної відповідальності. Для цього спочатку необхідно звернутися до етимології значення понять «підстави» та «умови» звільнення від кримінальної відповідальності. Так, поняття «підстав» та «умов» звільнення від кримінальної відповідальності вченими-криміналістами досить часто об'єднуються і трактуються як конкретний юридичний склад — склад звільнення від кримінальної відповідальності. Поняття «передумов» звільнення від кримінальної відповідальності використовуються значно рідше. При цьому звертає на себе увагу те, що різними криміналістами у згадані поняття закладається різний зміст, іноді вони отожднюють⁴ або ж протиставляють⁵. Складається враження, що окремі автори взагалі не надають суттєвого значення проведеному різниці між ними. Одночасно і чинне кримінальне законодавство України не розмежує (в узагальненому аспекті) передумови, підстави та умови звільнення від кримінальної відповідальності. Між тим вирішення цього питання є не лише значущим для розвитку та вдосконалення понятійного апарату кримінально-правової науки, а й запорукою дотримання закону та забезпечення прав людини при притягненні особи до кримінальної відповідальності та при звільненні від неї⁶.

Взагалі, підстава — це джерело, головна ланка на якій що-небудь будується, достатній привід, який виправдовує будь-що⁷, умова — це обставина, від якої що-небудь залежить, правила, встановлені у якій-небудь галузі життя, діяльності, дані, вимоги, з яких слід виходити⁸, а передумова — попередня умова існування, виникнення, діяння та іншого чого-небудь⁹.

Вивчаючи підстави звільнення від кримінальної відповідальності, вчені-криміналісти здебільшого шукають підстави у характеристиках вчиненого суспільно небезпечного діяння чи особи яка його вчинила.

Під підставами звільнення від кримінальної відповідальності Т.Т. Дубінін розуміє припущення тому чи іншому суспільно небезпечному діянню об'єктивні обставини, які з урахуванням законодавчої оцінки в сукупності є необхідні та достатні для обґрунтування висновку суду про те, що скоєне суспільно небезпечне діяння не становить великої суспільної небезпечності, а винна особа може бути виправлена без застосування кримінального покарання¹⁰. Проте, як зазначає О.О. Житній, пропозиція цього автора знаходить підстави звільнення лише в ознаках, які характеризують вчинений злочин, виглядає не бездоганною, оскільки сфера дослідження таким чином не виправдано звужується, тим більш, що згідно з чинним законодавством вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності пов'язується не лише з ознаками вчиненого діяння, але й з постримінальною поведінкою особи, яка це діяння вчинила. Крім того, звільнення від кримінальної відповідальності можливе й у випадках вчинення деяких тяжких й особливо тяжких злочинів, які аж ніяк не можна розцінити як такі, що не становлять великої суспільної небезпеки¹¹.

О.В. Наден вважає, що у зв'язку з тим, що єдиною підставою кримінальної відповідальності є вчинення суспільно небезпечного діяння, яке відповідає всім ознакам складу злочину, передбаченого кримінальним законом, і що саме з цього моменту між особою, яка таке діяння вчинила, та державою складаються кримінальні правовідносини, можна дійти висновку, що самої лише наявності кримінально-правових відносин між особою та державою ще не досить для звільнення такої особи від кримінальної відповідальності. Вона також звертає увагу й на те, що в таких правовідносинах держава повинна лише покласти на особу кримінальну відповідальність, а не звільнити її від такої¹².

Для правильного застосування звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду необхідно з'ясувати, як діяла особа: а) за попереднім завданням спецслужби іноземної держави чи, б) ініціативно, за власним бажанням, переслідуючи певну мету. Дії особи, яка надала таку допомогу з власної ініціативи, без попереднього отримання злочинного завдання відсутня передумова звільнення від кримінальної відповідальності.

При цьому за вчинення замаху на надання такої допомоги та за закінчений злочин у цій формі особа також не може бути звільнена від відповідальності, адже замах і закінчений злочин у формі надання допомоги передбачають виконання певних дій, спрямованих на виконання злочинного завдання, що, природно, унеможливорює застосування в цих випадках звільнення від кримінальної відповідальності.

Отже, передумовою звільнення громадянина України від кримінальної відповідальності за державну зраду у формі шпигунства може бути лише: а) за готування до шпигунства у разі попереднього отримання таким громадянином завдання, яке несе суспільну небезпечність і б) надання відповідної згоди на його виконання без вчинення конкретних дій по збиранню або передачі відомостей, що становлять державну таємницю.

Відомо, що державна зрада належить до злочинів зі спеціальним суб'єктом. Для вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 111 КК України недостатньо встановити, що особа, яка вчинила діяння, передбачене зазначеною нормою КК, досягла віку кримінальної відповідальності (16-річний вік), і зробити висновок про її осудність. Для цього необхідно додатково встановити, що підозрювана (обвинувачувана) особа є громадянином України, оскільки лише громадянин України як спеціальний суб'єкт може вчинити державну зраду.

О.Ф. Бантишев вважає, що у подібних випадках правильніше говорити не про спеціальний суб'єкта, а про спеціального виконавця, оскільки співучасниками в таких видах злочинів (організаторами, підбурювачами, пособниками) можуть бути й особи, які не є такими¹³.

Як вже зазначалося, суб'єктом отримання злочинного завдання є громадянин України (тобто особа, яка набула громадянства України у встановленому законами і міжнародними договорами України порядку. Вичерпний перелік осіб, які є громадянами України, встановлено Законом України «Про громадянство»¹⁴ та іншими нормативно-правовими актами України).

Якщо під час провадження у справі буде встановлено, що особа, яка підозрюється (обвинювачується) у державній зраді, має, крім українського, ще й громадянство іншої держави, слід виходити із того, що набуття нею іноземного громадянства автоматично виключає її з числа громадян України. Тому вчинені такою особою шпигунські дії необхідно кваліфікувати за ст. 114 КК України, а діяння вчинені нею в інших формах із числа передбачених ст. 111 КК України, — за відповідними іншими статтями Особливої частини КК, якщо фактично вчинене суспільно небезпечне діяння містить склад іншого злочину¹⁵.

Підставою звільнення від кримінальної відповідальності у разі вчинення державної зради виступають у сукупності наступні суспільно корисні дії громадянина України: 1) невчинення ніяких дій на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їхніх представників; 2) добровільне повідомлення органам державної влади про свій зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їхніми представниками та про отримане завдання.

Невчинення ніяких дій на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їхніх представників означає повну бездіяльність особи щодо виконання отриманого суспільно небезпечного завдання на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України.

Ця підстава звільнення від кримінальної відповідальності має багато спільного із добровільною відмовою від незакінченого злочину (ст. 17 КК), у зв'язку з чим не виключається можливість конкуренції кримінально-правових норм щодо добровільної відмови від вчинення злочину і спеціальної підстави звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду.

На нашу думку, у цьому випадку має бути застосована саме спеціальна норма, яка міститься в Особливій частині КК, а не у ст. 17 КК, де передбачені умови добровільної відмови від доведення злочину до кінця, оскільки така умова як попередження органів державної влади у ст. 17 КК відсутня.

Добровільне повідомлення органам державної влади про свій зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їхніми представниками та про отримане завдання полягає у фактичному самовикритті у вчиненні державної зради, що робить виконання суспільно небезпечного завдання на шкоду інтересам України неможливим.

Заява громадянина України про свій зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їхніми представниками та про отримане завдання може бути зроблена у будь-якій формі (усно, письмово, за допомогою засобів телекомунікації тощо).

Ю.В. Баулін вважає, що зміст заяви повинен містити в собі відомості про те, з якою іноземною державою чи іноземною організацією або їхніми конкретними представниками мав зв'язок той, хто робить заяву, в чому конкретно такий зв'язок виявився, де і коли, а також яким способом і з ким був встановлений та підтримувався цей зв'язок; де, коли, від кого і яким чином було отримане завдання; в чому полягав зміст цього завдання, способи та час його виконання тощо; поведінка особи після отримання завдання; мотиви зробленої заяви тощо. Заява повинна містити вичерпний перелік інформації щодо зв'язку громадянина України з іноземною державою, іноземною організацією або їхніми представниками, отриманого ним злочинного завдання та своєї поведінки після отримання такого завдання. Приховування будь-якої інформації щодо зазначених обставин або

обманна заява унеможливує звільнення особи від кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 111 КК України¹⁶.

Добровільність заяви у ч. 2 ст. 111 КК України означає, що особа не примушується до такої заяви органами державної влади України чи службовими особами, робить її невимушено, а за своєю волею, і що вона має можливість і надалі певний час приховувати від них факт свого зв'язку з іноземною державою, іноземною організацією або їхніми представниками¹⁷.

Водночас з аналізу статистичної звітності Державної судової адміністрації України можна дійти висновку, що за 2001–2011 рр. судами України за суспільно небезпечні діяння, які призвели до державної зради, розглянуто 5 кримінальних справ стосовно 7 осіб та 7 було засуджено до відбування покарання, і не було жодного звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ч. 2 ст. 111 КК України¹⁸.

Це пов'язано насамперед зі складністю застосування даної норми звільнення від кримінальної відповідальності правозастосовними органами. Оскільки факт згоди особи на співробітництво з іноземними спецслужбами, спрямоване на розвідувально-підривною діяльність проти основ національної безпеки України, є закінченим складом злочину «державна зрада».

Необхідно погодитися з думкою С.В. Дьякова, який вважає, що громадянин України, завербований як агент іноземної розвідки, поповнює цим агентурний апарат останньої, а цей апарат — головне знаряддя підривної діяльності. Поповнення агентурного апарату новими членами без сумніву посилює його, а також позиції противника у нашій державі. Розрахунок у цій діяльності на нових агентів — це реальна допомога в підривній діяльності, а не готування до такої допомоги, навіть якщо той чи інший агент у даний час чи в цій ситуації не виконує конкретних завдань розвідки, яка його завербувала. Уже сам факт повинен розглядатися як безпосередня допомога противнику в його підривній діяльності¹⁹.

Шукаючи вихід з кримінально-правової колізії, яка має місце при застосуванні правозастосовними органами звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду, вбачається наступний вихід з даної ситуації:

1) Пропонуємо викласти заохочувальну норму, яка міститься у ч. 2 ст. 111 КК України у новій редакції, з посиланням на конкретне суспільно небезпечне діяння (діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України) в разі вчинення якого, за певних підстав та умов особу вправі звільнити від кримінальної відповідальності;

2) Враховуючи вищенаведене, ч. 2 ст. 111 КК України може мати таку редакцію:

«Звільняється від кримінальної відповідальності громадянин України, який вчинив злочин, передбачений частиною першою цієї статті, якщо він припинив злочинну діяльність на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, своєчасно і добровільно повідомив органи державної влади про вчинене та внаслідок цього і вжитих заходів було відвернено завдання шкоди інтересам України».

1. *Полный курс уголовного права: в 5-и т. / За общ. ред. А.И. Коробеева.* — СПб. : «Юр. центр Пресс», 2008. — Т. 5. — 2008. — С. 27. 2. *Державна таємниця як складова національної безпеки України: Монографія / В.П. Ворожко, В.А. Шлапаченко, В.В. Макаренко та ін.* — К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2008. — С. 28–30. 3. *Житний О.О.* Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: Монографія. — Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. — С. 51. 4. *Дубинин Т.Т.* Состав преступления и состав освобождения от уголовной ответственности // Уголовно-правовые и процессуальные проблемы реализации уголовной ответственности: Межвуз сб. ст. 1986. — С. 7. 5. *Виттенберг Г.Б.* Совершенствование законодательства о наказаниях // Советское госу-

дарство и право. — 1980. — № 6. — С. 77. **6.** *Наден О.В.* Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. — Х.: Право, 2003. — С. 88. **7.** *Новий* тлумачний словник української мови: В 4 т. / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Атіка, 2001. — Т. 3. — С. 210. **8.** *Великий* тлумачний словник української мови / Уклад. : В. Бусел. — К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. — С. 341. **9.** *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / Уклад.: В. Бусел. — К.: Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — С. 909. **10.** *Дубинин Т.Т.* Основания освобождения от уголовной ответственности // Уголовное право в борьбе с преступностью — М. : ИГПАН, 1982. — С. 85, 86. **11.** *Житний О.О.* Цит. праця. — С. 52. **12.** *Наден О.В.* Цит. праця. — С. 90-91. **13.** *Бантшиев О.Ф.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): Монографія. — К.: Вид-во НА СБ України, 2004. — С. 81-82. **14.** *Закону України «Про громадянство України» від 18.01.2001 №2235-III // ВВР. — 2001. — № 13. — Ст. 65.* **15.** *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Бойко А.М., Брич Л.П., Гришук В.К. та ін.; За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К. : Юр. думка, 2008. — С. 248.* **16.** *Баулін Ю.В.* Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. — К.: Атіка, 2004. — С. 211-212. **17.** *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К.: Каннон, А.С.К., 2002. — С. 257.* **18.** *Статистична звітність Державної судової адміністрації України (в період 2001-2011 р.р.): Лист від 10.02.2012 № Л-31/12.* **19.** *Дьяков С.В., Игнатьев А.А., Карпушин М.П.* Ответственность за государственные преступления / За общ. ред. Я.И. Баркова. — М.: Юр. лит., 1988. — С. 42-43.